

Saperi e competenze per l'insegnamento
delle Lingue e delle Civiltà classiche nella scuola
(25 febbraio 2021)

Fabio Stok

Ovidio fra Omero e Virgilio: l'episodio di Achemenide

Testi:

Omero, *Odissea* 11.105-566 (racconto di Ulisse ai Feaci)

Virgilio, *Eneide* 3.617-54 (racconto di Achemenide ai Troiani)

Ovidio, *Metamorfosi* 14.167-220 (racconto di Achemenide a Macareo)

1) Rettifica

Premessa

Virgilio, *Aen.* 6.900: ad Caietae recto fert litore portum. 7.1-2: tu quoque litoribus nostris, Aeneia nutrix, / aeternam moriens fama, Caieta, dedisti.

Servio *ad l.*: a poetae personae prolepsis: nam Caieta **nondum dicebatur**

Ovidio, *met.* 14.157: litora adit **nondum** nutricis **habentia nomen**.

a) barba di Achemenide:

cum subito e silvis macie confecta suprema
ignoti nova forma viri miserandaque cultu
procedit supplexque manus ad litora tendit.
respicimus: dira inluvies immissaque barba,
consertum tegimen spinis, at cetera Graius.
(*Aen.* 3, 590-595)

Servio Danielino *ad l.*: *quidam barbam maiorem luctus indicium a Vergilio positum reprehendunt, cum eroes non fuerint soliti tondere barbam.*

talia quaerenti, iam non hirsutus amictu,
iam suus et spinis conserto tegmine nullis,
fatur Achaemenides:
(*met.* 14, 165-167)

b) numero dei Greci uccisi e mangiati da Polifemo:

Odissea: 2 alla volta per tre volte, in totale 6.

vidi egomet, duo de numero cum corpora nostro
presa manu magna medio resupinus in antro
frangeret ad saxum sanieque adpersa natarent
limina, vidi atro cum membra fluentia tabo
mandaret et tepidi tremerent sub dentibus artus.
Haut impune quidem [...]
(*Aen.* 3, 623-628)

Servio: VIDI EGOMET DUO Homerus quattuor dicit. Ergo aut dissentit ab eo [..]
aut certe hoc dicit, duo vidisse se, quot autem occiderit ignorare.

Servio Danielino: alii 'duo simul' dicunt; non enim duo sola adlisit.

mentique haerebat imago
temporis illius, quo vidi **bina** meorum
ter quater affligi sociorum corpora terrae.
(*met.* 14, 204-206)

c) tempo trascorso da Achemenide nella terra dei Ciclopi

Tertia iam lunae se cornua lumine complent
cum vitam in silvis inter deserta ferarum
lustra domosque traho, vastoque ab rupe Cyclopas
prospicio sonitumque pedum vocemque tremesco.
(*Aen.* 3, 645-648)

Servio Danielino: arguitur in hac Achaemenidis descriptione Vergilius **neglegentiae Homericae narrationis**; Ulixes enim inter initia erroris sui ad Cyclopas venit; quemadmodum ergo Aeneas post septimum annum, quam a Troia profectus est, socium Ulixi invenit? Praesertim cum eum tribus mensibus in regione Cycloporum dicat moratum, et mox Aeneas de Sicilia ad Africam venisse dicatur (*ad Aen.* 3, 590). Servio: dissentit ab eo, ut etiam in temporibus: nam ante ad Siciliam Aeneas, quam Ulixes venisse dicitur; ut supra diximus, Vergilii dictis dissentit temporum ratio.

perque **dies multos** latitans omnemque tremiscens
ad strepitum mortemque timens cupidusque moriri
glande famem pellens et mixta frondibus herba
solus inops exspes leto poenaeque relictus
hanc procul adspexi **longo post tempore** navem
oravique fugam gestu ad litusque cucurri,
et movi. (*met.* 14, 214-220)

d) i Ciclopi “fratelli” di Polifemo:

Aetnaei fratres (*Aen.* 3, 678).

Servio/Servio Danielino: AETNEOS FRATRES aut simile, aut feritate germanos, *aut eiusdem patriae vel terrae, tamquam matris*: nam non sunt Polyphemi fratres, quem Neptuni filium Homerus dicit (*ad Aen.* 3, 678).

Ovidio: elimina i Ciclopi, Achemenide ha a che fare con il solo Polifemo.

e) Achemenide è abbandonato dai compagni in fuga nella caverna di Polifemo:

hoc me, dum trepidi crudelia limina linquont,
immemores socii vasto Cyclopis in antro
deseruere. (*Aen.* 3, 616-618).

Odissea: Ulisse entra nella grotta con 12 compagni; 6 sono uccisi e mangiati da Polifemo; gli altri escono a coppie aggrappati ai montoni, Ulisse per ultimo. Usciti dalla grotta, si ricongiungono ai compagni e piangono i caduti.

Servio: immemores dum trepidi, ut per timorem, non per odium relictus fuisse videatur (*ad Aen.* 3, 617).

quid mihi tunc animi (nisi si timor abstulit omnem sensum animumque) fuit, cum vos petere alta relictus aequora conspexi?
(*met.* 14, 177-179)

f) Ulisse *infelix*:

Sum patria ex Ithaca, comes **infelicis** Ulixi,
nomine Achaemenides, Troiam genitore Adamasto
paupere (mansissetque utinam fortuna!) profectus.
(*Aen.* 3.613-615)

Talia monstrabat relegens errata retrorsus
litora Achaemenides, comes **infelici** Ulixi.
(*Aen.* 3.690-691)

Servio ad *Aen.* 3.613: *quaerit favorem eius vituperatione, quam scit odio esse Troianis*; Servio Danielino: *quoniam apud hostes loquitur*.
Servio ad *Aen.* 3.691: *epitheton ad implendum versum positum more Graeco, sine respectu negotii*; Servio Danielino: *nam Aeneas incongrue infelicem Ulixen dixit; nisi forte quasi pius etiam hostis miseretur, cum similes errores et ipse patiatur*.
Scholia Veronensia: COMES INFELICIS ULIXI. Cornutus: nam indecore hoc dicitur, quum sit Ulixes hostis Aeneae. Aspe.: non indecore, se <poe>tic<e et> magnifice, quoniam eadem erroribus et periculosa patiebatur Aeneas.

Ovidio:

hic quoque substiterit per taedia longa laborum
Neritius Macareus, comes experientis Ulixis.
(*met.* 14, 158-159)

πολίτροπος, πολυμήχανος

2) emulazione

a) Il pasto di Polifemo:

κάδ δέ μιν ὕπνος
ἦρει πανδαμάτωρ, φάρυγος δ' ἐξέσσυτο οἶνος
ψωμοί τ' ἀνδρόμενοι· ὁ δ' ἐρεύγετο οἰνοβαρέινων.
(*Od.* 9, 372-374)

saniem eructans et frusta cruento
per somnum commixta mero.
(*Aen.* 3, 632-633)

mandentemque videns eiectantemque cruentas
ore dapes et frusta mero glomerata vomentem.
(*met.* 14, 211-212)

b) Polifemo e la fuga dei Greci

ἦκε δ' ἀπορρήξας κορυφὴν ὄρεος μεγάλιοι,
κάδ δ' ἔβαλε προπάροιθε νεὸς κυανοπώροιο
τυτθόν, ἐδεύησεν δ' οἰήϊον ἄκρον ἰκέσθαι.
ἐκλύσθη δὲ θάλασσα κατερχομένης ὑπὸ πέτρης·
τὴν δ' αἴψ' ἠπειρόνδε παλιρρόθιον φέρε χῦμα,
πλημυρὶς ἐκ πόντοιο, θέμωσε δὲ χέρσον ἰκέσθαι.
(*Od.* 9, 481-486)

insequitur cyclops partemque e **monte revulsam**
mittit (*met.* 13, 884-883).

vidi, cum **monte revulsum**
inmanem scopulum medias permisit in undas;
vidi **iterum** veluti tormenti viribus acta
vasta Giganteo iaculantem saxa lacerto
et ne deprimeret fluctuosae lapisve carinam
pertimui, iam me non esse oblitus in illa.
(*met.* 14, 179-186)

Aen. 3, 623-626: *vidi egomet* [...] *vidi*.

c) la similitudine del leone

cum super ipse iacens hirsuti more leonis
visceraque et carnes cumque albis ossa medullis
semianimesque artus avidam condebat in alvum.
(met. 14, 207-209)

οὐδ' ἀπέλειπεν, / ἔγκατά τε σάρκας τε καὶ ὀστέα μυελόεντα (*Od.* 9.292-293)

visceribus miserorum et sanguine vescitur atro (*Aen.* 3, 622).

sub qua resupinus harenas / eiectat flammamque ferox vomit ore (Tiphoeus: *Aen.* 5, 353-353).

3) Attualizzazione

Virgilio:

isque ubi Dardanios habitus et Troia vidit
arma procul, paulum aspectu conterritus haesit
continuitque gradum; mox sese ad litora praeceps
cum fletu precibusque tulit: “per sidera testor,
per superos atque hoc caeli spirabile lumen,
tollite me, Teucri. quascumque abducite terras:
hoc sat erit. scio me Danais e classibus unum
et bello Iliacos fateor petiisse penatis.
pro quo, si sceleris tanta est iniuria nostri,
spargite me in fluctus vastoque immergite ponto;
si pereo, hominum manibus periisse iuvabit”.
(*Aen.* 3.596-606)

nos procul inde fugam trepidi celerare **recepto**
supplice sic **merito** tacitique incidere funem,
vertimus et proni certantibus aequora remis.
(*Aen.* 3.666-668)

Ovidio:

desertum quondam mediis qui rupibus Aetnae
noscit Achaemeniden improvisoque repertum
vivere miratus, ‘qui te casusve deusve
servat, Achaemenide? cur – inquit – **barbara** Graium
prora vehit? petitur vestra quae terra **carina?**’
(14, 160-164)

at cetera Graius (*Aen.* 3, 594).

hanc procul adspexi longo post tempore navem
oravique fugam gestu ad litusque cucurri,
et movi: **Graiumque ratis Troiana recepit!**
(*met.* 14, 218-220)

Pont. 2, 2, 25: *puppis Achaemeniden Graium Troiana recepit.*

Fatur Achaemenides: “Iterum Polyphemon et illos
adspiciam fluidos humano sanguine rictus,
hac mihi si potior domus est Ithaceque carina,
si minus **Aenean veneror** genitore, nec umquam
esse satis potero, praestem licet omnia, gratus.
quod loquor et spiro caelumque et sidera solis
espicio, possimne ingratus et inmemor esse?
ille dedit, quod non anima haec Cyclopi in ora
venit, et ut iam nunc lumen vitale relinquam,
aut tumulo aut certe non illa condar in alvo.
(*met.* 14, 167-176)

trist. 5, 9, 13: **ille** [*scil.* Caesar] **dedit vitam**; tu, quam dedit ille, tueris.